

Araştırma Makalesi / Research Article

**HAYVAN REFAHI VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ BAĞLAMINDA AİHM RİTÜEL
KESİM KARARININ (Başvuru No: 16760/22) DEĞERLENDİRİLMESİ**

Ömür Kadri SARI¹

ÖZ

Bu makalede Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yakın zamanda verdiği ritüel kesim kararı ele alınacaktır. Öncelikle başvuru sahiplerinin iddiaları, savunma ve olayın özeti aktarılarak karara konu olay açıklanacaktır. Ardından Mahkeme kararındaki tespitler ve gerekçe hayvan refahı, din özgürlüğü, gıda güvencesi ve güvenliği ile beslenme hakkı yönünden tartışılacaktır. Belçika'nın Flaman ve Valon bölgelerinde sersemletme yöntemi kullanılmadan hayvan kesimi istisnasını ortadan kaldırmaya yönelik yasal çalışmalar sonrasında ortaya çıkan ihtilaf AİHM kararıyla yeni tartışma konuları açmıştır. Mahkemenin denetimde çokça kullandığı ölçülülük ilkesinin alt başlıkları olan gereklilik ve orantılılık özelinde karara odaklanılarak değerlendirmeler yapılacaktır. Hayvan refahını sağlama amacı ile ritüel kesim yasağı arasındaki denge farklı yönleriyle incelenecektir. Sersemletme yöntemine dair farklı bilimsel görüşler ve başvuru sahiplerinin iddialarının Mahkeme kararında yeterince karşılanıp karşılanmadığı sorgulanacaktır. Söz konusu karar doktrin için kıymetlidir. Çünkü hayvan refahı ile din özgürlüğü arasında çatışmaya dair belirlemeler yapılmıştır. Hayvan refahı kavramı, Avrupa'nın yükselen değeri kabul edilerek Müslümanların dini gereklerine uygun kesim yöntemine sınırlandırma getirilmesi mümkün kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hayvan Refahı, Din Özgürlüğü, AİHM, Temel Hakkın Sınırlandırılması, İdarenin Müdahalesi

¹ Ankara İdare Mahkemesi idari hâkim, omursari639@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1176-2399>

EVALUATION OF THE ECHR RITUAL SLAUGHTER DECISION (Application No: 16760/22) IN THE CONTEXT OF ANIMAL WELFARE AND FREEDOM OF RELIGION

ABSTRACT

This article will analyze the recent decision of the European Court of Human Rights (ECHR) regarding ritual slaughter. Initially, the applicants' claims, the defense, and a summary of the facts will be presented to explain the issue at hand. Following this, the Court's findings and rationale will be discussed in terms of animal welfare, freedom of religion, food security and safety, and the right to adequate nutrition. The dispute that emerged after the legal efforts to eliminate the exception for slaughtering animals without stunning in the Flemish and Walloon regions of Belgium has opened up new discussion topics with the ECHR decision. The analysis will focus on the principles of necessity and proportionality, which are subcategories of the Court's frequently employed principle of proportionality. The balance between the objective of ensuring animal welfare and the ban on ritual slaughter will be examined from different perspectives. The extent to which various scientific views on stunning methods and the applicants' claims have been addressed in the Court's decision will be questioned. This decision is significant for legal doctrine as it makes determinations regarding the conflict between animal welfare and freedom of religion. The concept of animal welfare has been recognized as an emerging value in Europe, and the limitation of the methods of slaughter according to the religious requirements of Muslims has been deemed acceptable.

Keywords: *Animal Welfare, Freedom of Religion, ECHR, Limitation of Fundamental Rights, Intervention of the Administration*

GİRİŞ

İnsan yaşamının devamı ve duygusal gelişimi için sağlıklı, yeterli ve güvenli gıdaya erişmek temel haklardan biridir.² Hukuki metinlere konu olan gıdanın tüketilebilir ve sağlıklı olma gerekliliği gıda güvenliği ve güvencesi kavramlarıyla ifade edilmektedir.³ Gıda hakkını korumak için uluslararası sözleşmelerde güvencelere yer verilmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nin 2. maddesindeki yaşam hakkı çerçevesinde herkesin tüketilebilir ve sağlıklı gıda hakkı bulunduğu kabul edilmektedir.

AİHS'deki temel haklar kısa ve çerçeve niteliğindedir.(Erdoğan, 2014: 161) AİHS'nin 14.maddesi ve 12 Numaralı Protokol uyarınca güvenli gıdaya erişim bakımından din, siyasi veya herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık yapılamaz. Kurulduğu günden bu yana görevi temel hakların kapsamını belirlemek olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, önüne gelen uyumsuzlukları sözleşmenin bu düzenlemelerine göre ele almaktadır. Yakın tarihte verilen Executief van de Moslims van België and Others v. Belgium (applications nos. 16760/22 and 10 others) kararında sersemletme yöntemi kullanılmadan hayvan kesilmesi talebinin reddi din özgürlüğü ve ayrımcılık yasağı bakımından ele alınmıştır. Sonuç olarak geleneksel hayvan kesim talebinin reddedilmesinde temel haklar bakımından ihlal durumu görülmemiştir.⁴ Çalışmamızda bu kararı irdeleyerek din özgürlüğü, gıda güvencesi ve beslenme hakkı Müslüman kişiler bakımından tartışılacaktır.

Kesim usulü hayvansal gıdanın kalitesi, hijyeni ve tüketilebilirliğini etkilemektedir. Hayvansal gıdanın işlenmesinin ilk basamağı olan kesim usulü gıda zincirinin diğer halkalarını da etkilemektedir.(Bergeaud-Blackler, 2007: 965) Müslümanlara göre hayvanın kesim yöntemi tüketilebilirlik (helal) kriteri açısından önemli bir noktadır. Kur'an-ı Kerim'de gıda maddelerinin helal (tüketilebilir) ve tayyip (sağlıklı) olanının yenilmesi emredilmektedir. Kararda Müslümanların inancına uygun hayvansal gıdaya erişim sorunu nasıl değerlendirilmiştir? Bu sorunun cevabı aranırken ritüel kesim usulünün hayvanlarda daha fazla acı çekmesine neden olduğu iddiası bilimsel olarak ele alınarak AİHM kararında yeterince incelenip incelenmediği tartışılacaktır.

² <https://www.wur.nl/en/show/food-security-11.htm>

³ Codex Alimentarius Commission, General Principles Of Food Hygiene CXC 1-1969, 2020, s.5. Acced: 16.04.2024 <https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/sh-proxy/en/?lnk=1&url=https%253A%252F%252Fworkspace.fao.org%252Fsites%252Fcodex%252Fstandards%252FCXC%2B1->

⁴ <https://hudoc.echr.coe.int/fre-press#%7B%22itemid%22:%7B%22003-7874911-10945982%22%7D>

Diğer yandan Ek Protokol'ün 1. maddesinin 2. fıkrasında kişilerin kamu idaresi tarafından ayrımcılığa maruz bırakılmayacağı belirtilmektedir. Mahkeme kararımıza konu olayda Belçika idaresinin Müslümanların gıda güvenliği hakkını ayrımcılık yasağına uyararak kullandırması gerekmektedir. Müslümanların talebinin reddedilmesi işleminin yargısal denetiminde “hayvan refahı” kavramı (Bu kavramın Avrupa'daki hukuki gelişimi için bkz; Hazar, 2023: 830) meşru ve ölçülü bir gerekçe olup olmadığı detaylıca incelenmelidir. Belçika'daki farklı muamelenin nedeni hayvan refahını koruma kavramının keyfi yorumlanıp yorumlanmadığı bilimsel esaslarla ortaya konulmalıdır. Din özgürlüğü, gıda güvenliği ve güvencesi ile hayvan refahı arasında makul bir denge kurulup kurulmadığı ölçülülük ilkesi zemininde ele alınacaktır. Hayvan kesim usullerinin hayvan refahı üzerindeki etkisi bilimsel gerçeklikler ortaya konularak AİHM kararındaki gerekçeler tartışılacaktır.

Hayvan kesiminde sersemletme yönetiminin kullanılmasıyla etin kalitesi ve hijyeninin değiştiği veya değişmediği yönünde farklı bilimsel görüşler vardır. (Yardımcı, 2020: 125) Müslüman kişilerin gıda güvencesi hakkının Belçika yasama organı ve idaresi ile AİHM tarafından ne kadar korunduğu ele alınması gereken bir konudur. AİHM kararında atf yapılan Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi (EFSA) raporlarında da kesim usullerinin avantaj ve dezavantajlarına yer verilmiştir. Örneğin sersemletme yönteminin Müslüman kişilerin iddia ettiği olumsuz yönler imkân verdiği raporda yer almaktadır. Bilimsel sabitenin olmadığı bu halde din özgürlüğü ve gıda güvencesi talebi bakımından farklı bir uygulamaya mecbur bırakılmanın gerekçesi yerinde olup olmadığı farklı bilimsel görüşlerle açıklanmaya çalışılacaktır.

1. BAŞVURU KONUSU MAHKEME KARARI

1.1. Olayın Özeti

Belçika'nın Flaman ve Valon bölgesinde Hayvanların Korunması ve Refahına İlişkin Yasalarda hayvanların sersemletme yöntemi uygulanmadan kesimine dair istisna düzenlemeler bulunmaktaydı. Flaman bölgesinde 07 Temmuz 2017 tarihinde ve Valon Bölgesinde 04 Ekim 2018 tarihinde hayvanların kesiminde izin verilen yöntemler hakkında değişiklikler yapılmıştır. Her iki bölgede de bir omurgalı hayvanın ancak sersemletildikten sonra kesilebileceği ve dini

ritüeller için gerekli özel yöntemlerde bile hayvanın kesimi sersemletme olmadan gerçekleştirilmemeli şeklinde düzenlemeler yayınlanmıştır. 2019 yılının başında düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. Böylece Müslüman ve Yahudilerin inançlarına göre kesim yöntemleri bakımından istisna son bulmuştur.

Hayvanların sersemletilmesi, elektrikli veya fiziki araçlarla hayvanın bilincinin zayıflatılması yöntemidir (Bergeaud-Blackler, 2007: 973). Hayvanın kesim anında daha az acı çekmesi için uygulanan sersemletme yönteminin etkililiği ve amaçlanan sonucu doğurup doğurmadığı konusunda tartışmalar bulunmaktadır (Bergeaud-Blackler, 2007: 975). Buna rağmen, Avrupa Birliği uygulamasında sersemletme yöntemi genişleyen bir yöntemdir. Belçika’da yaşayan Müslüman ve Yahudiler, hayvan kesim yöntemine kısıtlama getiren kurallar nedeniyle ayrımcılık yapıldığını ve din özgürlüğünün ihlal edildiğini savunmaktadır.⁵

Hayvanların Korunması Yasalarındaki anılan değişikliklerin iptali için Belçika Anayasa Mahkemesi’ne başvurulmuştur. Yüksek mahkeme sersemletilme yapılmadan kesim yasağı uygulaması hakkında ön soru yoluyla Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD)’na başvurmuştur. ABAD⁶, kesim sırasında hayvanın sersemletilmesi yükümlülüğü getiren ulusal kuralların hayvan refahını teşvik etme amacına ulaşmayı hedeflediği (66. paragraf) ve söz konusu düzenlemelerin hayvan refahı ile din özgürlüğü arasında adil bir denge kurduğu (80. paragraf) sonucuna ulaşmıştır. ABAD’dan alınan bu görüşler akabinde Anayasa Mahkemesi başvuranların din özgürlüğünün ihlal edildiği iddialarının dayanaksız olduğuna karar vermiştir.⁷ Bunun üzerine iç hukuk yolları tükenince AIHM’e başvurulmuştur.

Mahkeme, Belçika’daki ritüel kesim yasağına dair farklı başvuruları birleştirerek tek bir kararla sonuçlandırmıştır. 16760/22 sayılı başvurunun tüm başvuruçuları Müslüman’dır. 16849/22, 16850/22, 16857/22, 16860/22, 16864/22, 16869/22, 16877/22, 16881/22 sayılı başvuruların başvuruçuları ise Yahudi inancına sahip kişilerdir. Bu başvurular birleştirilerek tek bir kararla talepler karşılanmıştır. Çalışmamızda ise Müslümanların başvurusundan hareketle ortak

⁵ Belçika toplumunda yaşayanların hayvan kesim yöntemine dair kurallar hakkında görüşleri yazılı ve görsel medya aracılığıyla yansıtılmıştır. Örnek için bkz; <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/belcika-da-helal-kesim-yasagina-tepki-buyuyor/1364884>

⁶ Hayvanların öldürülmeden önce sersemletilme zorunluluğu hakkındaki ön karar başvurusu hakkında ABAD’ın verdiği kararın gerekçeleri için bkz; <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=235717&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1>

⁷ <https://fra.europa.eu/en/caselaw-reference/belgium-constitutional-court-1172021>

karar değerlendirilecektir.

1.2. Tarafların İddiaları

Belçika üç bölgeden oluşan federal bir devlettir (The Belgian Constitution, t.y.: 1). Flaman ve Valon bölgeleri hayvan kesim kurallarını kendileri belirleyebilmektedir. Nitekim yukarıda olayın özetini aktardığımız kısımda ayrı yapılan düzenlemelere yer vermiştik. Her iki bölgede de daha önce dini gerekçelerle sersemletilme uygulamasına başvurulmadan hayvan kesimine izin verilirken dava konusu değişiklikler sonrasında istisna kaldırılmıştır. Anayasa Mahkemesi'nden sonuç alınmayınca 13 Belçika vatandaşı ve Belçika merkezli yedi sivil toplum kuruluşu konuyu AİHM önüne taşımıştır.

Başvuru sahipleri Müslüman ve Yahudi inancına sahip Belçika vatandaşları ve Müslüman toplulukları temsil eden kuruluşlardır. AİHM'e sunulan dilekçelerde başvuranların temel iddiası dini gereklere uygun hayvan kesmenin zorlaşması ve hatta imkânsız hale gelmesidir. Dolayısıyla Belçika'da gündelik yaşam içerisinde dini gerekleri doğrultusunda kesilen etleri temin etmenin zorlaşacağı ileri sürülmektedir (42. paragraf).

Başvuranların iddiasındaki “dini gereklere uygun et bulmanın” zorlaşması ile düzenlemelerdeki “sersemletme işleminin geri dönülebilir” olduğunu ele almak gerekmektedir. Başvuranların inançları gereği hayvan kesim anında canlı olmalıdır. Sersemletmek için genellikle elektroşok kullanılmaktadır. Bu yöntemin zaman zaman hayvanın ölümüne neden olduğuna dair bilimsel çalışmalar bulunmaktadır (Yardımcı, 2020: 126).

Hayvanların kesilmeden önce bayıltılmasının başvuranların dini inançlarını ifade etme hakkına müdahale anlamına geldiği vurgulanmaktadır (67. paragraf). Üstelik bu müdahalenin Müslümanların gıda güvencesi hakkını ihlal ettiği iddia edilmektedir. Örneğin Müslümanların bir hayvan etini tüketilebilir olarak kabul etmesinin başında leş olmaması ve Allah'ın adının anılarak kesilmesi gelmektedir. Sersemletmenin hayvanın ölümüne sebep olabileceğine dair birçok bilimsel kanıt vardır. Bu durum Müslümanların güvenli gıdaya erişimini zorlaştırmaktadır. Yukarıdaki gerekçelerden hareketle başvuru dilekçesinde asıl amacın hayvan refahını korumak değil ayrımcılık yapmak olduğu ifade edilmektedir (68. paragraf).

Başvuranların dikkat çektiği diğer bir nokta insan haklarını hayvanların menfaatleriyle karşılaştırmak veya ahlaki korumanın kapsamını hayvan refahı yönünde genişletmenin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin amacıyla örtüşmediğidir. Kaldı ki, sersemletmenin hayvan refahı için uygun bir araç olup olmadığı da tartışmalıdır. Zira hayvanların sersemletme aşamasında acı çektiği ve kesim aşamasında ayrıca acı çektiğine dair bilimsel çalışmalar bulunmaktadır (Sazili vd., 2023: 5). Dolayısıyla sersemletme aracının hayvan refahını koruma amacına hizmet ettiği hususu tartışmalıdır (69. paragraf).

Belçika hükümeti savunmasında ise anılan düzenlemelerin din özgürlüğüne müdahale anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Hayvanlarının sersemletilerek kesilmesinin din özgürlüğü kapsamında olmadığı savunulmaktadır (75. paragraf). Düzenlemelerin önlenebilir hayvan acılarını ortadan kaldırmayı amaçladığı ve kamu yararını hedeflediği vurgulanmaktadır. Toplumda artan hayvan refahı hassasiyetini göz ardı etmenin mümkün olmadığı ve bu düzenlemelerin insan haklarının daha etkin korunması anlayışıyla çelişmediği ileri sürülmektedir (76. paragraf).

Hükümet, bilimsel çalışmaların sersemletme yönteminin hayvan refahını sağlamaya uygun bir araç olduğunu belirtmektedir. Hayvanın ölüm anında acısını sınırlandırmak için en uygun yöntem olduğu savunulmaktadır (77. paragraf). Brüksel Bölgesinde halen sersemletme yapılmadan hayvan kesimine izin verilmesi nedeniyle dini gereklere uygun et temini imkânı bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca söz konusu düzenlemelerin sersemletilmeden kesilen hayvan eti ticaretini yasaklamadığı üzerinde durulmaktadır (79. paragraf). Hükümetin savunmasının, başvuranların iddialarını tam anlamıyla karşılamadığını söyleyebiliriz. Zira dini gereklere uygun etin Brüksel bölgesinde temin edilebilmesi yasaklamayı meşru kılmaz. Ayrıca vatandaşlarının hak ve özgürlüklerini güvenceye alması gereken hükümetin tartışmalı bir araçla hayvan refahına hizmet ettiğini iddia etmesi çelişkili bir durumdur.

1.3. Mahkeme Kararının Gereçesi

Mahkeme öncelikle sersemletme yönteminin Müslüman ve Yahudi inananların gıda güvenliği anlayışıyla ilişkisini tartışmıştır (86. paragraf). Hükümet

savunmasının aksine başvuruların gıda güvenliği endişelerinin din özgürlüğü kapsamında olduğu değerlendirilmiştir. Diğer yandan Flaman ve Valon bölgelerinde yaşayan insanların ortak ahlaki değerinin hayvanların korunması yönünde olduğudur, tespiti Mahkemece yapılmıştır (98. paragraf). Mahkeme kararının gerekçelendirilmesinde hayvan refahı kavramının AİHS'nin 9/2.maddesindeki sınırlama ölçütleri kapsamında olup olmayacağı irdelenmiştir. AB içerisinde hayvan refahının artan bir ahlaki değer olduğu ve dini inançların dışı vurumunun kısıtlanmasında göz önünde bulundurulabileceği belirlenmiştir (100. paragraf).

Hayvan refahı ve din özgürlüğü çatışmasının Mahkeme tarafından ele alınması kararlara yeni bir boyut kazandıracaktır. Hayvan refahı toplum ahlakı içinde kabul edilerek din özgürlüğüne getirilen kısıtlamalarda meşru bir vasıta olarak görülmektedir. (92. paragraf) Sersemletme önleminin hayvan refahını önemseyen kişilerin hak ve özgürlüklerini korumaya yönelik olduğu Mahkemece kabul edilmektedir (102. paragraf). Böylelikle başvuruların iddia ettiği gibi hayvan refahı kavramının insan hak ve özgürlüklerini sınırlayacak şekilde genişleme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Başvuru konusu düzenlemelerin hayvan refahını korumaya yönelik olduğu ve bu amacın kamu yararı açısından kabul edilebilir bir neden olduğu Mahkemece ulaşılan en önemli sonuçtur. Buradan hareketle, hayvan refahının, demokratik bir toplumda kamu ahlakının korunması için gerekli bir sınırlama aracı olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu düzenlemelerin din özgürlüğü hakkının ihlal edilmediği tespit edilmiştir. Mahkeme hayvan refahı ile din özgürlüğü çatışmasında artan hassasiyetler ve hayvan acısının dindirilmesi gerekçesiyle hayvan refahına üstünlük tanımıştır.

Mahkeme kararında ayrımcılık yasağı yönüyle de başvuru incelenmiştir. Fakat konumuz kapsamında olmadığı için ayrımcılık yasağı yönüyle iddialara ve karara yer verilmemiştir. Karar gerekçesini ilerleyen bölümde farklı yönleriyle değerlendireceğimizden ayrıntılı ifadeleri burada ele almayacağız.

2. AVRUPA BİRLİĞİ HUKUKU'NDA HAYVAN REFAHI VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜNE YAKLAŞIM

İnsanın temasta bulunduğu her nesne ile arasında bir ilişki oluşmaktadır. Bunun sonucunda ilgili durum ile arasındaki ilişkiyi düzenleyen kurallara ihtiyaç bulunmaktadır. Hayvanlar, insan yaşamında kadimden beri yer edinen ve yoğun etkileşimin olduğu varlıklardır. Hayvan hukukundaki gelişimin önemli bir kilometre taşı hayvan refahı kavramıdır. Bu kavramın özellikle Avrupa'da yükselen değer haline gelmesini hukuki düzenlemeler ve mahkeme kararlarında sıklıkla yer edinmesinden anlamaktayız.

Bu kısımda temel insan hakkı olan din özgürlüğü ve hayvan refahı ilişkisi ile temel insan hakkının hayvan refahı kavramıyla sınırlandırması tartışılacaktır. Kavramların gelişimine kısaca yer verilerek çalışma konumuz mahkeme kararında öne çıkan yönleri ele alınacaktır.

2.1. Hayvan Refahı Kavramının Gelişimi

Dünya genelinde insan dışındaki canlıların da birtakım haklara sahip olduğu uzunca bir süre tartışılmıştır. 20. yüzyılın başında farklı ülkelerdeki birikimin bir sonucu olarak Evrensel Hayvan Hakları Bildirgesi yayınlanmıştır (Linzey, 2013). Tüm hayvanların haklara sahip olduğu, hayvanlara saygının insanın insana saygısıyla bağlantılı olduğu bu bildiri ile hukuki zemin bulmuştur.⁸ Avrupa Birliği (AB)'nde hayvan hakları ve refahına dair düzenlemeler yapılmıştır. 1968 yılında Hayvanların Uluslararası Taşınması Sırasında Korunması ve 1979 yılında Kesim Sırasında Hayvanların Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi imzalanmıştır.

1997 yılında Amsterdam Antlaşmasıyla birliği kuran antlaşmaya hayvan refahına dair hüküm eklenmiştir. Bu düzenlemede hayvanlar duyarlı varlıklar olarak kabul edilerek tarım, araştırma, ulaşım, kültürel ve dini gereklilikler yerine getirilirken hayvan refahı gereksinimlerine yüksek seviyede dikkat edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır (Veissier vd., 2008: 280). Böylece AB'de hayvanların yetiştirilmesi, taşınması ve kesilmesi aşamasına dair kurallarda hayvan refahı yer edinmiştir. Birliğin hayvan yönetimi uygulamalarında bilimsel gereklilik olarak hayvan refahı sıklıkla zikredilmektedir (Broom, 1991: 4170).

⁸ Evrensel Hayvan Hakları Bildirgesi, 15 Ekim 1978'de UNESCO'nun Paris'teki genel merkezinde ilan edilmiştir. Detay için bkz; <https://www.fondation-droit-animal.org/la-fondation/declaration-des-droits-de-lanimal/declaration-of-animal-rights-en/>

İngiliz Hükümetine 1965 yılında sunulan Brambell Raporu'nda hayvan refahı; bir hayvanın fiziksel ve duygusal açıdan iyi durumda olması şeklinde nitelenmiştir.⁹ Hayvan refahına dair bu resmi çerçevelmeden sonra kavram, hayvanın yaşamı sürecince acı ve stresten uzak tutulması durumunu anlatmak için kullanılmıştır (Broom, 1998: 394). Hayvanların duyarlı varlık kabul edilmesi ve akabinde hayvanların iyi durumunun korunması anlayışı hukuki sonuçlar doğurmuştur. Hem AB direktiflerinde hem de AİHM kararlarında hayvan refahı daha çok anılır olmuştur.

Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın 13. maddesinde üye devletlerin tarım, hayvancılık, taşımacılık ve araştırma politikaları belirlenirken hayvan refahıyla ilgili gereklerin üst seviyede dikkate alınması gerektiği belirtilmektedir. Sokak hayvanları ve evcil hayvanların refahına dair farklı düzenlemeler yayınlanmıştır. Fakat çalışmamız gereği hayvanların kesim usulüyle ilgili hayvan refahı uygulamalarını inceleyeceğiz. Birlik içerisinde hayvanların kesim usulü 1099/2009 sayılı Hayvanların Öldürülmesi Sırasında Korunmasına İlişkin Direktif ile düzenlenmektedir.

Anılan direktif birliğin kapsam alanı dâhilinde hayvanların kesimi sırasında uyulması gereken kurallardan oluşmaktadır. Hayvanların en iyi teknik koşullar altında kesilmesi ve acı, sıkıntı, ıstırap ve korkunun en aza indirilmesi temel esas olarak belirlenmiştir. Direktifin 4. maddesinde sersemletme (stunning) yöntemlerinin çerçevesi çizilmiştir. Kullanılacak ekipmanlar ve izlenecek prosedür direktifle belirlenmiştir. Bu direktif, birliğe dahil ülkelerin iç düzenlemeleri için kılavuz mahiyetindedir.

2.2. AİHM Kararlarında Hayvan Refahı

Hayvan hakları ve refahı kavramları AİHM kararlarında ilk olarak avlanma ve hayvan deneyleri konusunda ortaya çıkmıştır. Hayvan deneyleri yapmak, deney hayvanı yetiştirmek veya hayvan avcılığı yapmak hususları ile hayvan refahı ilişkisine dair başvurular AİHM önüne daha çok gelmektedir. Örneğin Tierbefreier e.v. V. Germany başvurusunda; bir şirketin deneylerde kullanmak için maymun yetiştirmesi sürecinde hayvan refahına uygunluk durumu tartışılmıştır. Aslında

⁹ Başta İngiltere olmak üzere AB'de hayvan bakımı ve refahı için yapılan çalışmalar ve tanımlar için bkz; https://www.canr.msu.edu/news/an_animal_welfare_history_lesson_on_the_five_freedoms

hayvan refahına dair ilk karar örneği avlanmaya ilişkin 1999 yılındaki Chassagnou and Others v. France başvurusu hakkındaki kararda avlanma hakkı ve avlanma alanlarının sınırlandırılmasında incelenmiştir.

Zıpkınla yapılan balina avcılığı sonrasında hayvan katliamına dair çok sayıda olay basına yansımıştır. AİHM'in hayvan refahına ilişkin kararlarının bir kısmı da söz konusu avlanma faaliyetine dairdir.¹⁰ Mahkeme hayvan refahı ile çeşitli hakların çatışmasına dair kararlar vermiştir. İfade özgürlüğü ile hayvan haklarının yarışmasına dair Verein gegen Tierfabriken v. Switzerland kararında et endüstrisindeki reklam yasağı hayvan hakları yönüyle ele alınmıştır. Sokak köpeği saldırıları nedeniyle cismani zarara uğrayanların talepleri ve idarenin aldığı tedbirlerin tartışıldığı kararlarda hayvan haklarına ne derece riayet edildiği incelenmiştir.¹¹ Mahkemenin kararlarının kronolojik gelişiminde hayvan refahının ön planda tutulduğu görülmektedir.

Çalışmamızla ilgili ritüel kesim ile hayvan refahı ilişkisine dair en önemli karar örneği Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France başvurusuna dairdir. Başvuru konusu olayda Fransa'da Musevi derneği olarak faaliyette bulunan Cha'are Shalom ve Tsedek, sersemletilmeden hayvan kesilmesi istisnasından yaralanmak istemektedir. Onaylanmış bir dini kurum kabul edilmemesi nedeniyle istisnadan yararlandırılmaması üzerine durum AİHM önüne gelmiştir. Mahkeme bu kararda ritüel kesim kavramını açıklığa kavuşturmuştur. Bu kararın literatüre kazandırdığı en önemli anlayış ritüel kesim (dini kesim) ile inancın dışı vurulması arasında bağlantı kurulmasıdır. Söz konusu kararın 74. paragrafında; ritüel kesim AİHS'nin 9. maddesi kapsamında dinini açığa vurma hakkıyla ilişkilendirilmiştir.

Anılan kararda ritüel kesim din gereklerine uygun hayvan kesim usulü şeklinde nitelendirilmiştir. Yahudilikte koşer, Müslümanlıkta helal kesim usulüyle ifade edilen yöntem mahkeme kararlarında ritüel kesim olarak anılmaktadır. Çalışma konumuz kararda da aynı anlamda kullanılmaktadır. İlerleyen başlıklarda dini kesim usulüne yönelik sınırlandırmanın hayvan refahını korumada elverişli

¹⁰ Örnek karar için bkz; ECHR, Geert Drieman and Others v. Norway, Third Section Decision on Admissibility of 4 May 2000, Application No. 33678/96

¹¹ ECHR, Berü v. Türkiye, Second Section Judgment of 11 January 2011, Application No. 47304/07; ECHR, Georgel and Georgeta Stoicescu v. Romania, Third Section Judgment of 26 July 2011, Application No. 9718/03

bir araç olup olmadığı incelenecektir. Kişilerin din özgürlüğünün hayvan refahı gerekçesiyle sınırlandırılması AİHS temel anlayışıyla ne kadar uyumlu olduğu tartışılacaktır.

Mahkeme kararını farklı yönlerden tartışmadan önce din özgürlüğü kavramının kısa gelişimi ve AİHM kararlarındaki gelişimine değineceğiz. Zira özellikle hayvan refahı ile din özgürlüğünün sınırlandırılması hususunu inceleyebilmemiz için din özgürlüğünün mevcut ele alınış usulünü ortaya koymamız gerekmektedir.

2.3. Din Özgürlüğü Kavramı ve AİHM Yaklaşımı

İlk insandan bu yana din kavramı sosyal hayatta belirleyici bir etken olmuştur. İnanç insan hayatının hep içinde olduğundan temel bir insan hakkı olarak kabulü insanlık ile yaşıttır (Demir, 2011: 15). Modern anlamda devletin oluşumuyla birlikte devlete yüklenen ilk görevlerden biri kişilerin din ve inançlarının korunmasıdır (Dilbirliği, 2020: 115). Kadimden gelen din ve inanç hürriyeti ile Avrupa’da artan bir hassasiyet olan hayvan refahı arasında dengenin nasıl kurulacağı önemli bir sorundur. Zira içtihat ile şekillenen Avrupa hukukunda insan hakları sahasında temel değerlerin yeniden şekillenmesi sonucu ortaya çıkacaktır.

AB içerisindeki kültürel ve dil çeşitliliğinin sonucu olarak farklı dini inançlara sahip çoğulcu toplum yapısı meydana gelmiştir. Toplumun fertleri arasında ayrımcılık yapılmaması, hoşgörü ve dayanışmanın egemen olmasında din özgürlüğü hakkının önemli yeri vardır (Paladini ve Iglesias Vázquez, 2023: 174). Birliğe üye ülkeler arasında bu anlayışı hâkim kılmak için kuruluş antlaşmasında dini tercihe saygı duyulması ve ayrımcılık yapılmaması için mücadele edileceği belirtilmiştir. Avrupa Birliği’nin İşleyişi Hakkında Antlaşma’nın 10. maddesinde birlik politikaları ve tedbirlerinin belirlenmesinde din özgürlüğü temelli anlayış geliştirileceğine yer verilmiştir.

AİHS’nin “Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü” başlıklı 9. maddesinde herkesin din özgürlüğüne sahip olduğu ifade edilmiştir. Bu düzenlemede düşünce, vicdan ve din kavramlarının birlikte kullanılmasından ilahi kökene sahip olmayan inanç ve kanaatlerin de sözleşmenin korunması kapsamında olduğu anlaşılmaktadır (Ağırbaşı, 2012: 85). İncanın sözleşme kapsamında korunması için ikna edici ve

tutarlı olma ile belli bir öneme ulaşma kriterleri Campbell and Cosans V. The United Kingdom davasında geliştirilmiştir. Mahkeme toplumda yaygın inanç sistemlerini 9. madde kapsamında tartışmaktadır.¹²

AİHS'nin 9. maddesinde korunan hukuki değerler somutlaştırılarak belirtilmediği için AİHM kararları veya karar içeriklerindeki yorumlardan hareketle bir sonuca varmaya çalışılmaktadır.(Dilbirliği, 2020: 117) Maddenin koruma alanının belirlenmesinde yargı kararlarının esas alınması değişken durumlar meydana getirecektir. Çünkü yıllar içerisinde yargı kararlarının seyriinde değişiklik meydana gelmektedir. Özellikle Avrupa'daki siyasi, ekonomik ve kültürel değişim AİHM kararları üzerinde etkili olduğundan din özgürlüğünün gerçek manada güvence altına alınmadığını düşünmekteyiz.

Din özgürlüğü hem içsel hem de dışsal boyutu olan temel bir haktır. Devlet bu hakkı sağlamak ve korumakla yükümlü olmakla birlikte hukuki korumayı etkileyen sınırlandırmaları da uygulamaktadır (Demir, 2011: 7; Paladini ve Iglesias Vázquez, 2023:). Sınırlamanın yasa ile yapılması ve AİHS'nin 9/2. maddesindeki şartlara uygun olması gibi konular çalışmamız kapsamında olmadığından daha çok idarenin sınırlandırmayı uygulama sürecine odaklanacağız. Çalışmamızda ritüel kesime yönelik getirilen sınırlandırmanın din özgürlüğü üzerinde ne tür etki uyandırdığını ele alacağız. İdarenin ritüel kesime getirdiği sınırlandırma dini anlayışın dışı yansıyan yönüne getirilen sınırlandırma olup olmadığı Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France davasında tartışılmıştır. Mahkeme dini usullere uygun hayvan kesimine getirilen sınırlandırmanın din özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Zira Müslümanlık ve Yahudilikte hayvan kesim usulü inancın dış dünyaya yansıyan halidir.¹³

Din özgürlüğünün kişinin inancını açıklamaya zorlanmamasından ibadet, eğitim ve öğretim hakkının kullanımına kadar birçok alanda görünümü bulunmaktadır. Şüphesiz bu konulara dair din özgürlüğüyle alakalı birçok ihtilaflar ortaya çıkmıştır.¹⁴ Fakat çalışma konumuz karardaki ritüel kesim usulü

¹² Krişna inancına dair 20490/92 başvuru numaralı International Society for Krishna Consciousness Ltd. v. Birleşik Krallık davası; Druidizm inancına dair 12857/86 başvuru numaralı Chappel v. Birleşik Krallık davası.

¹³ 27417/95 başvuru numaralı Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France kararının 80. paragrafı.

¹⁴ 21924/05 başvuru numaralı Sinan Işık v. Türkiye davası; 19516/06 başvuru numaralı Alexandridis v. Greece davası.

ile din özgürlüğü ilişkisini açıklamaya yarayacak karar ve doktrindeki görüşlere başvurulacaktır. Mahkeme, 9. madde kapsamında koruma gerekip gerekmediğini belirlerken eylemin inancı ifade etmesi ve inancın gereği olarak ortaya konulması kriterini ortaya koymuştur. *Arrowsmith v. The United Kingdom* davasında askerlere broşür dağıtılması eyleminin bir inancın gereği ve ifadesi olarak yapılabildiğini incelemiştir. Ritüel hayvan kesim usulü de inancı ifade eden ve inancın gereği olarak şekillenmektedir. Böylece hayvan kesim eyleminin din özgürlüğü kapsamında korunması ve garanti altına alınması gereken eylem olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Aslında ritüel kesim çalışma konumuz karardaki helal ve koşer usulüne uygun kesim dışındaki kültürel ve diğer inançlara uygun kesimleri de kapsamaktadır. Dolayısıyla dinin beslenme ile ilgili kuralları çerçevesindeki ritüel kesim ve hayvan refahı ile ilişkisini inceleyerek 9/2. maddedeki sınırlandırma ölçütlerinden hangisi kapsamında değerlendirildiğini inceleyeceğiz.

2.4. Din Özgürlüğüne Müdahale Aracı Olarak Ritüel Kesim

Hayvansal kaynaklı gıdaların tüketime sunulmasından önce bazı usullere göre hazırlanması birçok dini metinde yer almaktadır. Dini kurallara göre hayvan kesilmesi literatürde ritüel kesim olarak adlandırılmaktadır. Çalışmamıza konu mahkeme kararında da bu şekilde ifade edilmiştir. Fakat bu usul dini kesim şeklinde de ifade edilmektedir (Van Der Schyff, 2014: 77). Söz konusu usulün dini kesim şeklinde ifade edilmesinin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. Zira ritüel kesim kültürel ve geleneksel kesim yöntemlerini de içine alan geniş bir kavramdır. Fakat çalışma konumuz kararda ve literatürdeki yaygın kullanım nedeniyle ritüel kesim kavramını kullanmaya devam edeceğiz.

İslam dinine göre yenilmesi uygun olan gıdalar helal ve temiz (tayyip) olmalıdır. Bakara suresinin 168. ayetinde bu kriterler ortaya konulmaktadır. Yahudilikte de koşer şeklinde çerçevesi çizilen kurallar nedeniyle hayvan kesimi konusunda titiz hareket edilmektedir. Dolayısıyla Müslüman ve Yahudilerin hayvan kesimine dair uygulamaları ile hayvan refahı kavramı karşı karşıya gelmektedir. Yine konu sersemletilmenin hayvanı leş haline getirip getirmediği ve yeterli kan akışına imkan verip vermediğinde yoğunlaşmaktadır (Van Der Schyff, 2014: 78).

AİHS'nin 9/2. maddesinde din özgürlüğünün demokratik toplumda kamu güvenliği, düzeni, genel sağlık, ahlak veya başkalarının hak ve özgürlüklerini

korumak için sınırlama getirilebileceği belirtilmektedir. AIHM, Cha'are Shalom ve Tsedek kararında (64. paragraf) dini gereklere göre et temininin imkansız hale gelmesi halinde ritüel kesim yasağının din özgürlüğünün engellendiği anlamına geleceğini belirtmiştir. Getirilen bu kriter objektif ve nesnel bir boyutta değildir. Söz konusu kriter çalışma konumuz kararda da Belçika'nın Brüksel bölgesinde dini gereklere uygun et temin edebileceği şekilde yer almaktadır. Belçika ve Avrupa genelinde yaşayan Müslüman nüfusun yoğunluğu dikkate alındığında bu gerekçenin hukuken kabul edilmesine imkan olmadığı anlaşılmaktadır.

ABAD kararlarında da birçok kez ritüel kesimin din özgürlüğü üzerindeki etkisi tartışılmıştır.¹⁵ Din özgürlüğünün ritüel kesim aracılığıyla sınırlandırılabilirliği, bu sayede hayvan refahı ile aralarında dengenin gözetilmesi gerektiği ABAD kararlarında vurgulanmaktadır. Diğer yandan dini gereklere uygun etin temin imkânının da sağlanması gerektiği ifade edilmektedir (Paladini ve Iglesias Vázquez, 2023: 292). ABAD kararlarında ritüel kesim konusu AB toplumu için hassas bir değer şeklinde ele alınmaktadır. Ayrıca ritüel kesime getirilen kısıtlamanın gerekli olup olmadığı, orantılı ve haklı olup olmadığı irdelenmektedir (Paladini ve Iglesias Vázquez, 2023: 295). Avrupa Gıda Otoritesi'nin sersemletme yöntemine dair bilimsel görüşlerine¹⁶ dayanarak din özgürlüğü üzerinde orantılı bir sınırlama yöntemi olduğu görüşüne varılmıştır.

Hayvan refahı gerekçesiyle ritüel kesim üzerinde yapılan sınırlandırma meşru ve orantılı olarak görülmektedir. Çalışma konumuz kararda da bu kabulden hareketle hayvan refahı ve din özgürlüğü arasındaki dengeye değinilmektedir. Karardaki kurum ve kavramların çerçevesini çizdikten sonra artık kararın değerlendirilmesi ve tenkitini yapabiliriz.

3. MAHKEME KARARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

AIHM, Belçika'daki ritüel kesim yasağına dair tüm başvuruları birleştirerek 13 Şubat 2024 tarihinde karar vermiştir. Karara dair değerlendirme yapılırken 16760/22 sayılı başvurudaki iddialar dikkate alınacaktır. Din özgürlüğünün sınırlandırılmasının gerekliliği, orantılılığı ve gıda güvenmesine etkisi Müslümanlar bakımından değerlendirilecektir.

¹⁵ Örnek karar için bkz; <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=c-426/16&td=ALL>

¹⁶ EFSA'nın bilimsel değerlendirme süreci için bkz; <https://www.efsa.europa.eu/en/topics/topic/animal-welfare-slaughter>

3.1. Tüketilebilir Hayvansal Gıdaya Erişim

Karara konu başvurunun esası ritüel kesime yönelik getirilen kısıtlama nedeniyle dinî kurallara göre kesilmiş etleri temin etmenin zorlaşacağı veya imkânsız hale geleceği iddiasıdır. Mahkemenin kararını gerekçelendirirken bu iddiayı nasıl karşıladığını incelemek gerekmektedir. Söz konusu iddianın diğer yönü gıda güvencesi ile ilgili olmasıdır. Ryerson Üniversitesi bünyesindeki Centre for Studies in Food Security gıda güvencesi kavramını sağlanabilirlik, erişebilirlik, yeterlilik, kullanılabilirlik ve kabul edilebilirlik ilkeleriyle açıklamaktadır.¹⁷ 2024 yılında BM halen, devletlerin gıda güvencesi yükümlülüklerini ne derece yerine getirdiğine dair çalışmalar yürütmektedir.¹⁸ Dolayısıyla devletler, vatandaşların kabul edilebilir, erişebilir ve kullanılabilir gıdayı sağlaması gerekmektedir.

16760/22 sayılı başvuru üzerine AİHM'in verdiği kararda Müslümanların gıda güvencesinin ne derece korunduğu yeterince tartışılmamıştır. Flaman ve Valon bölgesinde ritüel kesime yönelik kısıtlama getirilirken Brüksel'de böyle bir kısıtlama yoktur. Bu durum Mahkeme kararında sıkça zikredilmiştir (58, 59 ve 60. paragraf). Başvuranlar da Mahkemenin bu konuya dikkatini Brüksel Başkent bölgesinden veya yurtdışından et temin edebilmenin işleri kolaylaştırmadığını ifade ederek çekmektedir (71. paragraf). Mahkeme bu iddiayı yeterince karşılayamamıştır. Zira sersemletmenin yasal bir zorunluluk olmadığı diğer bölgelerden veya yurtdışından et temin etmenin mümkün olduğu gerekçesi dini gereklere uygun hayvansal gıdaya erişimin güvence altına alındığı anlamına gelmemektedir (122. paragraf).

Mahkeme dini gereklere uygun gıdaya erişimin zorlaştırıldığının yeterince ispatlanmadığı tespitine yer vermiştir. İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesi görevine sahip Mahkeme, Müslümanların inançlarına uygun gıdaya ulaşımını çok dar yorumladığı kanaatindeyiz. Gündelik hayatta beslenmemiz içerisinde et ve türevleri büyük yer tutmaktadır. Belçika ve Avrupa'daki Müslüman nüfus yoğunluğu dikkate alındığında daha geniş imkânlar verilmesi gerektiği ortadadır. Fakat bunun aksine bir yorum tercih edilmiştir. Dünyada yetersiz beslenme ve tüketilebilir gıdaya erişimin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik çabalar sürerken (Shaw, 2007: 309) Belçika'da getirilen sınırlandırmanın gıda

¹⁷ Gıda güvencesinin temel ilkeleri için bkz; <https://www.torontomu.ca/foodsecurity/>

¹⁸ <https://openknowledge.fao.org/items/09ed8fec-480e-4432-832c-5b56c672ed92>

güvencesi zemininde ele alınmaması eksikliklerdir. Yeterli ve dengeli beslenme sağlıklı yaşam sürmek için temel gereklilik olduğu ortak kabul olmasına rağmen hayvan refahı gerekçesi ile Müslümanların tüketebileceği et ürünlerine sınırlandırma getirilmesinin sözleşmenin 2. maddesiyle de uyuşmadığı düşüncesindeyiz.

Yukarıda gıda güvencesine dair saydığımız hususlar karşısında hayvan refahına öncelik verilmesi ayrı bir başlıkta değerlendirilecektir. Flaman ve Valon bölgesindeki sınırlamanın bu bölgelerde yaşayan insanların günlük beslenmesine etkisi yeterince incelenmemiştir. Hayvanın kesilme aşamasındaki acı ve ızdırabı, sersemletmenin etkilerine dair detaylı incelemenin yanında getirilen sınırlandırmanın Müslümanların gündelik yaşamına tesirine dair de detaylı inceleme yapılması beklenmektedir. Fakat Mahkeme kararında bu yönden yeterli gerekçeye yer verildiği söylenemez.

3.2. İdarenin Müdahalesinin Gerekliliği

Sersemletme yöntemi olmadan hayvan kesimine izin veren istisnaları ortadan kaldıran kuralların din özgürlüğüne müdahale olduğu konusunda tartışma bulunmamaktadır. AİHM kararında da bu durum somut olarak ortaya konulmuştur (88. paragraf). Mahkeme kararı gerekçesinde asıl incelenmesi gereken yön Flaman ve Valon bölge idarelerine doğrudan ritüel kesime engel olmasına dair yetki verilmesinin demokratik bir toplumda gereklilik olup olmadığıdır. İki bölgede yasalarla idareye verilen bu müdahale sosyal bir ihtiyacı karşılamakta mıdır? Bu soru başvuru sahiplerinin de iddiaları arasında yer almaktadır (67. paragraf). Fakat mahkeme kararında iddialar objektif, nesnel, somut ve hukuken kabul edilebilir ifadelerle karşılanmamıştır. EFSA görüşleri ve hayvan refahının Avrupa'da yükselen değer olması temel dayanak noktası olmuştur.

Yukarıda doktrinde sersemletme yöntemine dair farklı bilimsel görüşler olduğuna yer vermiştik. Sersemletme yöntemi ile hayvanın daha fazla acıya maruz kaldığına yönelik göz ardı edilemeyecek görüşler bulunmaktadır. Bunun yanında sersemletme yöntemi konusundaki farklı bilimsel görüşler arasında sentez yapılmadan sadece bir tarafın görüşüne dayanılarak karar inşa edilmiştir. Sersemletme uygulamasının hayvanların daha az acı ve ızdırıp çekmesini sağladığı konusunda yeterli gerekçeye yer verilmemiştir. Bu durum kamusal müdahale

karşısında AB vatandaşlarının temel hak ve özgürlüklerini koruyan mahkeme anlayışıyla uyuşmamaktadır. Nitekim hükümetin savunmasındaki ifadeler gerekçede aynı haliyle yer bulmuştur.

AIHS'nin 9/2. maddesine göre kişilerin dini gereklerine uygun hayvan kesim usulüne müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olmalıdır. Demokratik bir toplumda gereklilik olup olmadığı ölçütü de yine mahkeme kararlarında ortaya konulmuştur. Bir müdahale acil bir toplumsal ihtiyacı karşılıyorsa veyahut hedeflenen meşru amaçla orantılıysa demokratik bir toplumda gerekli kabul edilecektir.¹⁹ Mahkemenin ortaya koyduğu bu ölçüt çalışma konumuz kararda yeterince irdelenmemiştir. Acil toplumsal ihtiyaç nedir? Eğer bu soruya hayvan refahının sağlanması şeklinde cevap verilecekse dini kesim ile hayvan refahının ortadan kaldırdığı sonucu ortaya çıkacaktır. Durumun böyle olmadığına dair birçok bilimsel görüş bulunmaktadır. Müslümanların dini gereklerine uygun kesim yöntemleri içerisinde de hayvanın acısını azaltacak ve daha iyi bir durumda can vermesini sağlayacak yöntemler bulunmaktadır.²⁰ Bu hassasiyet görmezden gelinerek dini gerekçelere uygun kesimin hayvan refahına zarar verdiği algısı meydana getirilmiştir.

Mahkeme söz konusu yasaların hazırlık sürecinde yeterince araştırma yapıldığı ve detaylı analizler yapıldığını ifade etmektedir (107. paragraf). Fakat aksi bilimsel iddiaları dikkate dahi almamıştır. İdareye verilen bu yetkinin din özgürlüğü ve hayvan refahı arasında denge oluşturduğu ifade edilmektedir. Adında “insan hakları” bulunan ve insanların temel hak ve özgürlüklerini korumayı ana ilke edinen mahkemenin hayvan refahı ve din özgürlüğü (temel insan hakkı) çatışmasında insan hakları aleyhine bir denge kurduğu kanaatindeyiz. Müslümanların dini gereklerine uygun kesim hakkına müdahalenin gerekliliği yeterince ortaya konulmamıştır. Belçika yasa koyucusu ve idaresinin geniş takdir yetkisine sahip olduğunu ifade edilerek esaslı bir denetimden geri durulmuştur.

¹⁹ Örneğin Case of Fernández Martínez V. Spain kararının 124. Paragrafına bkz.

²⁰ Diyanet İşleri Başkanlığına gelen sorular üzerine temel usuller açıklanmıştır. Detay için bkz; <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/664/kurban-keserken-nelere-dikkat-edilmelidir>. Yine bu durum hadislerde de konu olmuştur. Kesimden önce bıçak ve benzeri kesici aletlerin hayvanın gözünden uzak bir yerde bilinmeleri sünnettir. Hayvanlardan biri, diğerinin gözü önünde kesilmemelidir. (Kâsânî, Bedâ'i, 5/41). Hayvanın canı çıkmadan boynunu kırmak, derisini yüzmek, bir uzvunu koparmak veya tüyünü yolmak gibi hayvanın acısını arttıracak işlerden kaçınılmalıdır (İbn Nüceym, el-Bahr, 8/194).

AİHM'in bu olayda hayvan refahının, din özgürlüğünü daha az kısıtlayıcı bir tedbirle korunup korunamayacağı değerlendirilmesi beklenirdi. Çünkü temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında daha yumuşak aracın seçilmesi veya daha fazla müdahale içermeyen araçların kullanılması benimsenmiştir (Oğurlu, 2001: 505). Fakat kararda böyle bir sorgulama yapılmamıştır. Müslümanların kesim yöntemi üzerinde farklı denetim sistemleri oluşturulması hayvan refahını korumaya hizmet edebilir mi? Sersemletmenin hayvan refahını koruduğuna yönelik somut ve yeterli kanıt var mı? Buna benzer soruların cevabı aranmadan kararın verilmesi adil yargılanma hakkını da zedelemiştir.

Sonuç olarak bahsi geçen yasaların uygulanmasının demokratik bir toplumda gerekli olduğu kanaati oluşmuştur (115. paragraf). Başvurucuların hayvanların acısını dindirecek farklı yöntemler ve uygulamayla dengelemenin olmadığına yönelik iddiaları ise ispattan yoksun beyanlar olarak görülmüştür.

3.3. Hayvan Refahı Sınırlandırma Aracının Orantılılığı

AİHM'in temel hak ve özgürlüklere müdahale içeren durumları incelerken baktığı diğer bir durum orantıdır. Araç ile amaç arasındaki ölçünün incelendiği bu uygulama sözleşmede yer almamaktadır. Mahkemenin kişilerin temel hak ve özgürlüklerine orantısız bir şekilde müdahale edilmemesi, araç ile amaç arasında dengeyi araması üzerine bu kavram gelişmiştir (Didinmez, 2021: 164). Çalışma konumuz kararda başvuranların iddiaları ve hükümet savunmasında da hayvan refahı aracılığıyla din özgürlüğü üzerindeki sınırlandırmanın orantılılığına dair ifadeler yer almaktadır. Karar gerekçesi ve iddialardan hareketle orantılılığı değerlendireceğiz.

Kural olarak başka bir kimseye zarar vermeyen dini uygulamaların din özgürlüğü koruması içerisinde bulunması gerekmektedir.(Atar, 2021: 71) Başkasından kasıt bir insan olup bu durumda sınırlandırmanın tartışılması gündeme gelmektedir. Fakat çalışmamıza konu olayda dini inanç gereği hayvan kesim usulünün hayvan refahına zarar verip vermediği somut şekilde ortada değil iken sınırlandırmaya gidilmesinde orantılılık tartışılmalıdır. Zira din özgürlüğüne müdahale aracının orantılı olabilmesi için ulaşılmak istenen amacın hukuken kabul edilebilir olması şarttır.

Kararda ulusal otoritelerin farklı hak ve çıkarlar arasında denge sağlamak için takdir yetkisine sahip olduğu ifade edilmektedir (117. paragraf). Sersemletme yönteminin dini gereklere uygun hayvan kesimini engelleyecek şekilde uygulanmasıyla denge korunmuş mudur? Gerekçede bu dengeye dair doyurucu ifadeler yer almamaktadır. Sersemletme yönteminin geri döndürülebilir olması ve hayvanın ölümüne neden olmaması aracı elverişli kılmaktadır. Mahkeme, yöntemin bu özelliği nedeniyle başvuruların dini gereklere uygun kesim uygulamasını ortadan kaldırmadığını tespit etmiştir. Sersemletmenin hayvanda meydana getirdiği olumsuz durumlar veya ölüm etkisine dair bilimsel çalışmalar (Yardımcı, 2020) göz ardı edilerek böyle bir tespitte bulunulmuştur. Dolayısıyla hayvan refahının korunması ve din özgürlüğü arasında adil bir denge kurulduğu söylenemez. Flaman ve Valon yasama organları takdir yetkisini kullanırken dini gereklere uygun kesim hakkına amacın ötesine geçecek şekilde müdahale etmiştir. Mahkeme, yasama organlarının takdir yetkisinin kullanımı değerlendirirken hayvan refahının giderek artan bir değer olmasını vurgulamıştır (118. paragraf).

Müslümanların dini gereklerine uygun hayvansal gıdaya erişim sorunu ve başvuruda ileri sürdükleri zorluklar ciddi, somut ve inandırıcı olarak görülmemiştir. Hayvan refahının korunması meşru amacı konusunda tartışma bulunmamaktadır. Mahkeme kararında sorun olarak gördüğümüz husus, bu amacın gerçekleştirilmesinde tercih edilen aracın din özgürlüğüne amaç ötesinde zarar verdiğidir. AİHM benzer kararlarında izlenen meşru amaçla araç arasında orantıyı detaylıca incelemiştir.²¹ Brüksel bölgesinde sersemletme yönteminin zorunlu olmamasını anarak Müslümanların gıda güvencesi hakkına müdahale incelenmemiştir. Mahkeme hem bilimsel görüşler hem de iddialar açısından tam bir sentez yapmadığını düşünmekteyiz. EFSA ve hükümetin sunduğu bilimsel raporların aksi raporlar ve iddiaları yeterince değerlendirilmemiştir.

Devlet organlarının vatandaşların beslenme hakkını güçlendirici tedbirleri alması gerekirken, aksi yönde hareket etmesinin çok yüksek bir amacı olması gerekmektedir. Yasama organının hayvan refahını koruma amacıyla Müslümanların tüketebileceği et ürünlerine erişimi kısıtlayacak tedbiri din özgürlüğü, beslenme hakkı ve gıda güvencesine müdahale anlamına geldiği ortadadır. Müdahale edilen temel insan haklarının gerekçesi olarak sunulan hayvan refahının farklı şekillerde

²¹ Örnek için bkz; S. ve Marper v. Birleşik Krallık, (Başvuru No: 30562/04) 101. paragraf.

korunması mümkünken, alternatif yöntemler dikkate alınmadan karar verilmesi yerinde olmamıştır. Zira Mahkeme, genelde orantılılık sorgulamasını farklı yönlerden yapmaktadır (Oğurlu, 2001: 490).

Aslında sınırlama gerekçesi ile kamu yararı arasında denge olmağı da açıktır. Çünkü sersemletme yöntemine dair bilimsel görüş farklılıkları ve toplumda var olan büyük bir kesimin gıdaya erişiminin sınırlandırılması terazinin iki kefesinde bulunmaktadır. Ancak Mahkeme yaptığı tüm değerlendirmeler sonucunda hayvan refahının koruma amacına yönelik olarak alınan önlemin haklı ve orantılı olduğu sonucuna varmıştır.

SONUÇ

AİHM ritüel kesim kararıyla hayvan refahı ve din özgürlüğü arasındaki dengeyi incelemiştir. Mahkeme, hayvan refahını koruma amacıyla getirilen düzenlemelerin, Müslüman toplulukların dini gereklilikleri ile çatışabileceğini kabul etmiş ancak bu çatışmada hayvan refahı ilkesine öncelik tanımıştır. Bu bağlamda, din özgürlüğüne getirilen sınırlamanın meşru bir amaca hizmet ettiği ve demokratik bir toplumda gerekli olduğu sonucuna varılmıştır.

Mahkeme, kararında ölçülülük ilkesini temel alarak, din özgürlüğüne getirilen sınırlamanın gereklilik ve orantılılık ilkelerine uygun olduğunu belirtmiştir. Hayvan refahı, Avrupa'da giderek artan bir toplumsal değer olarak kabul edilmekte ve bu durum, dini özgürlüklerle ilgili tartışmaları da şekillendirmektedir. Bu karar, hayvan refahı konusundaki düzenlemelerin, dini pratikleri ne ölçüde sınırlayabileceği konusunda önemli bir emsal teşkil etmektedir.

Mahkeme kararında hayvan refahı ve din özgürlüğü gibi iki önemli değerlerin çatışması durumunda hangi kriterler ışığında denetim yapılacağı açıkça ortaya konulmamıştır. Kararın gerekçesini değerlendirdiğimiz kısımda gereklilik, orantılılık, gıdaya erişim hakkı bağlamındaki eksikliklere veya tutarsızlıklara yer verdik. İnsan haklarının korunmasında güvence olarak kabul edilen mahkemenin gereklilik ve orantılılığı gerekçelendirirken sersemletme yönteminin geri döndürülebilir olması veya Brüksel bölgesinde sersemletme yapılmadan kesim yapılabilmesi ifadelerine yer vermesi açıklayıcı olmamıştır. Üstelik ortadaki bilimsel farklı sonuçlar göz ardı edilerek hayvan refahını koruma karşısında beslenme hakkı, gıda güvencesi ve din özgürlüğünün nasıl güvenceye alınacağı ortaya konulamamıştır.

Mahkemelerin yargılamada kullandıkları temel yöntem olan tez-anti tez-sentez yöntemi çalışma konumuzda kararda yeterince yerine getirilmemiştir. Başvurucuların iddiaları, savunma ve tek yanlı bilimsel görüşlerin gölgesinde ele alınmıştır. Mahkeme kararının hayvan refahı ve din özgürlüğünün ele alış şekli ve temel hakka müdahaleyi gerekçelendirme yöntemi doktrinde daha fazla tartışılmalıdır. Çünkü yükselen değer olarak kabul edilen hayvan refahı ile diğer temel insan hakları arasında yeni ihtilafların Mahkeme önüne geleceği ortadadır. Geçmişten bu yana Mahkemenin geliştirdiği denetim ölçütlerinin temel hak ve özgürlükleri güçlendirici şekilde yorumlanmasına zemin hazırlanmalıdır.

KAYNAKÇA

Ağırbaşı, Ş. (2012). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü*, TBB Dergisi, 101, 83-102.

Atar, Y. (2021). *Türk Anayasa Hukuku* (14. bs). Seçkin.

Bergeaud-Blackler, F. (2007). *New Challenges for Islamic Ritual Slaughter: A European Perspective*. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(6), 965-980.

Broom, D. M. (1991). *Animal welfare: Concepts and measurement*. *Journal of Animal Science*, 69(10), 4167-4175.

Broom, D. M. (1998). *Welfare, stress, and the evolution of feelings*. *Advances in the Study of Behavior: stress and behavior*, 27, 371-403.

Demir, H. S. (2011). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Işığında Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Adalet Yayınevi.

Didinmez, M. A. (2021). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Üç Aşamalı Testi*. *Kırıkkale Hukuk Mecmuası*, 1(1), 149-174.

Dilbirliği, M. (2020). *Avrupa’da Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Adalet Yayınevi.

Erdoğan, M. (2014). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Gaygusuz Kararı: Mülkiyet Hakkının Geniş Yorumu Ve Ayrımcılık Yasağı*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 18(1-2), 159-189.

Hazar, Z. (2023). *Hayvan Refahı: Din ve İnanç Özgürlüğüne Getirilen Yeni Bir Sınırlandırma Nedeni mi?* Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 13(2), 807-846.

Linzey, A. (2013). *The Global Guide to Animal Protection*, University of Illinois Press.

Oğurlu, Y. (2001). *AİHM Kararları ve Türk İdare Hukukunda Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılmasında Bir Yargısal Denetim Ölçütü Olarak “Ölçülülük İlkesi”*, Dokuz Eylül Hukuk Fakültesi Turhan Tufan Yüce Armağanı, 485-522.

Paladini, L., and Iglesias Vázquez, M. D. Á. (Ed.). (2023). *Protection and Promotion of Freedom of Religions and Beliefs in the European Context*, Springer International Publishing.

Sazili, A. Q., Kumar, P., & Hayat, M. N. (2023). *Stunning Compliance in Halal Slaughter: A Review of Current Scientific Knowledge*, *Animals*, 13, 1-24.

Shaw, D. J. (2007). *World Food Security: A History since 1945*, Palgrave Macmillan.

Van Der Schyff, G. (2014). *Ritual Slaughter and Religious Freedom in a Multilevel Europe: The Wider Importance of the Dutch Case*, *Oxford Journal of Law and Religion*, 3(1), 76-102.

Veissier, I., Butterworth, A., Bock, B., & Roe, E. (2008). *European approaches to ensure good animal welfare*. *Applied Animal Behaviour Science*, 113(4), 279-297.

Yardımcı, M. (2020). *Impact of Electrical Stunning And Non-Stunning Slaughtering Methods on Animals*, Ankara International Congress on Scientific Research.